

El somni de la nació produeix assaigs

L'assagisme de reflexió nacional de Joan Fuster

Roberto Rodríguez Milán

INTRODUCCIÓ

La crisi espanyola de final del segle XIX batejada amb el nom de «Desastre del 98» fa reviscolar una reflexió sobre el país impregnada de diverses formulacions de nacionalisme espanyol de base castellanista i ancorada en les conjuntures històriques coetànies dels seus observadors, perquè Espanya ja no és un vast imperi en decadència sinó un Estat nacional en crisi. Com s'esdevingué en el «Segle d'Or», aquesta reflexió opta per l'assaig com a vehicle d'expressió privilegiat i té l'efecte afegit de la seua renovació com a gènere literari tot donant lloc a la seua forma moderna. Conreat pels grans autors de la vida intel·lectual i cultural, el «problema d'Espanya» ocupa un espai fonamental, encara que no exclusiu, en l'assagisme espanyol fins el final de la dècada de 1960.¹ A partir d'aquest moment, el tractament assagístic d'Espanya sembla arribar a la seua fi, superat, entre altres coses, per les aproximacions científiques d'una historiografia renovada. Tanmateix, després

d'un parèntesi de quasi dues dècades el tema irromp de nou en l'assagisme –i no només– al ritme dels avatars de la vida política, institucional, socioeconòmica i cultural del país ibèric, i les obres sobre la temàtica es multipliquen i gaudeixen de plena actualitat als nostres dies.²

Aquest desenvolupament contemporani no afecta només les lletres espanyoles en llengua castellana. La crisi de 1898 obri nous horitzons de reflexió nacional. El focus més destacat és Catalunya, amb una economia, una llengua i una cultura pròpies que han experimentat al llarg del segle XIX una recuperació i una expansió d'una envergadura sense parió en altres nuclis particularistes en gestació, com ara l'andalús, el galleg o el basc. El discurs català, expressat cada vegada més en la seua llengua particular, adopta inicialment els mateixos postulats que l'espanyolisme –reflexió sobre Espanya, percepció de la «decadència» i del «desastre»–, però les conclusions esdevenen gradualment divergents: de la voluntat compartida de «regeneració d'Espanya» es passa a la identificació d'aquesta amb Castella i amb l'Estat, però no amb la nació, i s'avança cap a la negació de l'existència d'Espanya, considerada com una ficció jurídica imposada «des de fora» a la nació pròpia.³ En conseqüència, l'àmbit catalanista desenvolupa la seua pròpia versió de la

Roberto Rodríguez Milán (Bilbao, 1968) és doctor en Filologia Hispànica. Professor d'Història i Civilització espanyoles a la Hellenic Open University (Grècia). Aquest article aparegué originalment a *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine*, 7 (2010). Es publica amb autorització de CCEC i de l'autor.

preocupació nacional, amb reflexions sobre el «problema de Catalunya». Entre els màxims exponents d'aquesta reflexió nacional catalanista cal comptar-hi Joan Fuster i Ortells (1922-1992), un intel·lectual de primera fila amb una àmplia obra escrita, fonamentalment assagística, dilatada en el temps i d'important projecció en l'àmbit general de la llengua espanyola, tant en la variant valenciana del català com en castellà.⁴ La confrontació civil de 1936 genera un trauma en la producció i en l'evolució culturals d'Espanya. Fuster pertany a la intel·lectualitat que es forja en la postguerra i que roman al país, forma part del relleu generacional de la cultura catalana –en el seu sentit més ampli– prebèlica i desenvolupa de forma ininterrompuda la seua tasca cultural pràcticament fins a la seua mort. En els assaigs que publica, Fuster atorga un pes específic a la reflexió nacional, i en aquesta labor reflecteix herències, sensibilitats i concepcions que superen el marc estrictament personal i que recullen algunes de les inquietuds generals de l'Espanya contemporània, en part encara vigents i fins i tot de màxima actualitat.

Aquesta parcel·la de l'assagisme de Fuster s'enfoca ací des de la perspectiva general de la història de la cultura, els dominis tradicionals de la qual són el pensament, la literatura i l'art; l'assaig entés com un gènere literari se situa, doncs, naturalment englobat entre els seus objectes d'estudi. Caldria afegir que la forma que adopten les obres reputades de la història cultural tendeix a ésser assagística⁵ i que, per la seua mateixa naturalesa, l'assaig, més que altres formes literàries, sembla que necessita un enfocament històric.⁶ Tot seguit, s'ofereix una breu biografia intel·lectual de Fuster en la qual es destaquen el seu procés de

professionalització com a escriptor i les pautes intel·lectuals i culturals concretes que assumeix explícitament en la seua tasca; s'intenta dilucidar la concepció que Fuster té del gènere escrit que conrea i de l'estil que hi desplega; i per últim, s'esbossa un panorama de la seua obra assagística publicada centrada en la reflexió nacional.

UNA BIOGRAFIA INTEL·LECTUAL⁷

Joan de la Creu Fuster i Ortells naix el 23 de novembre de 1922 a Sueca, una xicoteta població de València on residirà fins al final dels seus dies. Durant la guerra civil espanyola, en la qual no arriba a participar, es desplega la seua passió per la lectura i comença a formar una biblioteca privada que arribarà potser a esdevenir la més important de València en temàtiques humanístiques, així com un fons de documentació essencial per a la seua dilatada carrera d'escriptor que supleix l'escassa infraestructura cultural del seu entorn immediat.⁸ D'extracció camperola, estudia dret en la Universitat de València, on s'enfronta amb l'estretor cultural d'un àmbit acadèmic sotmés a la guia ideològica imposada per la dictadura franquista. Amb aquestes limitacions, Fuster es crea una cultura autodidacta, a partir de lectures aleatòries i a distància de les modes estètiques, el guiatge de la crítica i les novetats comercials.⁹ També duu a terme una veloç travessia ideològica que el condueix a ser successivament «espanyolista», «regionalista *bien entendido*», «regionalista valencià», «nacionalista valencià», «catalanista»: «no hi havia manera de cremar etapes»,¹⁰ i entra en contacte amb els redutes del valencianisme prebèlic a tra-

vés del centre cultural *Lo Rat Penat*. Com evidència el seu primer article, «Vint-i-cinc anys de poesia valenciana» (1944), publicat en l'*Almanaque del periódico Las Provincias*, les seues inquietuds intel·lectuals comencen a adquirir perfils concrets: l'elecció de la llengua valenciana –entesa com una variant de la catalana–, l'opció de l'assaig, l'enfocament erudit, crític i atent a la història.¹¹ Després de llicenciar-se l'any 1947, torna a Sueca i exerceix d'advocat durant alguns anys, però se sent cada vegada més inclinat cap a les lletres. Entre 1946 –any en què catalanitza el seu nom– i 1956, codirigeix amb Josep Albi la revista en llengua castellana *Verbo* (*Cuadernos literarios*) que suposa un revulsiu en el desèrtic panorama cultural d'aquell moment, almenys a escala local, i que aconsegueix esdevenir punt de trobada de les avantguardes estètiques de l'època. La publicació serà la plataforma de formació crítica i literària de Fuster a través d'una labor considerable –escriptor de textos de creació, articles i ressenyes, traductor i fins i tot il·lustrador– i del contacte que li ofereix amb el món literari contemporani, en català i en castellà, tant de l'interior com de l'exili.¹² També des del 1946 estableix relació amb el grup literari de Xavier Casp i de Miquel Adlert, adalils del valencianisme de preguerra que intenten mantindre la continuïtat de la cultura privativa: ells posen un important cabal de literatura catalana a la seua disposició i l'editorial Torre que dirigeixen publica el seu primer llibre, *Sobre Narcís* (1948). Aquest i altres que segueixen són llibres de poesia i reflecteixen la voluntat de Fuster de professionalitzar-se com a escriptor i de fer-ho en català.¹³

Escriure en aquesta llengua resulta fins a cert punt viable a València, on la repressió franquista no és tan dura com a Catalunya

per la manca de vigor històrica del particularisme valencià, però aquesta permissivitat està acompanyada d'una folklorització deliberada de la cultura local.¹⁴ Ara bé, el règim polític no és l'únic entrebanc amb què es troba Fuster, ja que el valencianisme residual està dividit en dos corrents, el modernitzador, reunit a l'entorn de l'editorial Torre, i el de Carles Salvador, que intenta relançar *Lo Rat Penat* amb un enfocament més popular. Fuster considera que totes les iniciatives són necessàries per a la normalització de la cultura valenciana i no admet partidismes. Aquesta actitud produeix una primera fissura en la seua relació amb el grup modernitzador, que s'eixamplarà amb celeritat. Els llibres de poemes i les col·laboracions en *Verbo* donen una certa projecció exterior a Fuster, tant a Barcelona com en cercles de l'exili català, i el jove escriptor assumeix la tasca de fer de pont amb aquest últim a través de *La Nostra Revista*, publicació activa a Mèxic des del 1946, i de la seua relació personal amb el seu secretari, Vicenç Riera Llorca. L'any 1950 publica en les seues pàgines l'article assagístic «València en la integració de Catalunya», la seua primera reflexió nacional en la qual es perfilen les idees que desenvoluparà posteriorment en escrits del mateix gènere. Aquesta aproximació al món de l'exili i el pancatalanisme de l'article marquen un clar distanciament de les tesis del valencianisme modernitzador encapçalat per Casp i Adlert.¹⁵

El procés de professionalització de Fuster com a escriptor s'accelera, en castellà en l'interior i en català en les tribunes que li ofereixen els exiliats. El 1952 edita amb Albi una *Antología del surrealismo español* que gaudeix d'un considerable ressò mediàtic i emprén fins a 1963 una col·laboració amb el diari valencià *Levante*, on publica

nombrosos articles de temàtica cultural i literària. El mateix any, Riera Llorca funda a Mèxic la revista literària *Pont Blau*, explícitament pancatalanista i socialista, en la qual Fuster publica amb assiduitat, també fins a 1963, nombrosos articles sobre la cultura valenciana, catalana i espanyola d'aquell moment. Aquesta revista és una plataforma decisiva perquè Fuster done a conèixer la seua producció, esquivi els problemes de censura – temàtica i lingüística – i contribueix a superar les deficiències del clima cultural valencià de l'època. A més, *Pont Blau* li subvenciona el seu primer viatge a Barcelona, on entra en contacte amb la intel·lectualitat local.¹⁶ L'any 1955 és crucial en la trajectòria de Fuster: una personal «crisi lírica» el condueix a abandonar el conreu de la poesia –la part de la seua obra menys coneguda i estudiada i, d'alguna manera, rebutjada pel mateix autor– i la renúncia s'estén a la novel·la i al teatre: l'opció és l'assaig.¹⁷ Aquesta elecció també obeeix a motius relacionats amb una consciència de la funció social de l'intel·lectual: «ja que la prosa sembla que és superior, més eficaç que la poesia, per a comprometre i comprometre's, la vida s'ha d'explicar en prosa»,¹⁸ necessàriament prosa de no ficció. De fet, Fuster comença a ser reconegut pel públic i per la crítica com un assagista amb la seua primera obra d'aquest tipus, *El descrèdit de la realitat* (1955), i amb l'obtenció del Premi d'Assaig Josep Yxart l'any següent per *Figures de temps*, una mena de dietari literari que li dona accés a publicacions de Barcelona.

Fuster es mostra molt gelós de la seua llibertat i independència intel·lectuals enfront de tota proposta de sistematització del pensament per interpretar el món, raó per la qual no s'adscriu a cap dels corrents ideo-

lògics, polítics o estètics del seu temps. No obstant això, la seua obra reflecteix explícitament el coneixement i la recepció d'elements provinents de diversos àmbits, encara que sempre de forma crítica i matisada. Una d'aquestes influències prové de l'humanisme clàssic, racional i escèptic configurat per les lletres franceses des de Michel de Montaigne a Voltaire, via que s'enriqueix amb l'existencialisme d'Albert Camus i Jean-Paul Sartre.¹⁹ L'impacte d'aquesta llarga tradició intel·lectual que conrea un assagisme a mig camí entre la literatura i la filosofia es percep sobretot en la categoria d'escrits humanistes de Fuster,²⁰ l'eix dels quals és la preocupació per l'ésser humà i pel món en què s'insereix, i que estan caracteritzats per la qualitat i per l'amenitat literàries, la varietat temàtica sense pretensió d'estrenar qüestions i la incorporació de citacions i referències, encara que amb tendència a eludir l'atribució d'origen i autoria.²¹ La pretensió de l'assaig no és, doncs, oferir un saber conclòs o esgotar cap tema, sinó fer suggeriments i obrir perspectives, encara que a costa de certa fragmentació discursiva –o gràcies a ella. És una operació d'«examen de consciència» perpetu perquè l'escriptor estiga alerta front a ell mateix mitjançant un constant qüestionament de les seues pròpies idees, interessos, adhesions i recels. Per descomptat, totes aquestes consideracions sobre el gènere, el tractament dels temes i les característiques estilístiques s'evidencien en la resta de l'obra de Fuster i no se circumscriuen a l'assaig humanista. Aquesta última categoria és també un instrument de reflexió sobre el quefer literari i sobre l'assaig com a gènere concret, i dona lloc a una formulació personal sobre aquest: a diferència del poema, de la novel·la, del drama o del tractat de metafísica,

l'assaig no *acaba* mai: en si, es redueix al pur procés de buscar, d'esbrinar, de fer hipòtesis o de desfer-ne [...] es resigna a ser humanísimament provisional: subjecte a contínua rectificació, contradient-se a estones, cautelós o atrevit, sempre conscient de la seva deficiència [...] un esforç de comprensió envers els homes, envers les coses, envers els fets, envers el temps. I aquesta ha de ser, necessàriament, una operació perpètua, reiterativa, insaciable.²²

Entre les obres més destacades d'aquest gènere hi ha la citada *El descrèdit de la realitat*, amb la qual Fuster inicia la seua dilatada dedicació a l'assaig, recolzada en el notable ressò que va tenir a tot l'àmbit espanyol com un dels escassos estudis sobre estètica europea publicats entre la postguerra i la dècada dels setanta. Juntament amb aquest tipus de reflexió extensa, hi ha obres que utilitzen la forma fragmentària i contundent de l'aforisme, com ara *Judicis finals* (1960) –integrat a *Consells, proverbis i insolències* (1968)– o *Diccionari per a ociosos* (1964). Amb la forma de diari personal, però de tarannà escassament autobiogràfic, presenta *Figures de temps* (1957), *Indagacions possibles* (1958), *Agenda pública* (1963), *Causar-se d'esperar* (1965) i *Diari 1952-1960* (1969). Completen aquesta breu llista *L'home, mesura de totes les coses* (1967), *Examen de consciència* (1968), *Babels i babilònies* (1972), *Exploració de l'ombra* (1974), *Notes d'un deficiós* (1980) i *Sagitari* (1985).²³

Al que ja s'ha esmentat, Fuster afegeix l'influx de la tradició literària i assagística catalana definida principalment per Eugeni d'Ors i Josep Pla. El primer ajuda Fuster a consolidar una concepció de la natu-

ralesa i de la funció de l'assaig en termes de «literatura d'idees» i de l'assagista com a «especialista en idees generals», a gran distància de la convencional especialització teòrico-metodològica i/o temàtica.²⁴ D'Ors és també un dels mestres de la llengua catalana,²⁵ però enfront del seu estil barroc, Fuster s'inclina per una prosa més atenta als postulats de l'altre gran mentor, Pla: «fes que llegir en català no sigui una tortura».²⁶ Encara que Fuster es declara ideològicament molt allunyat d'ambdós escriptors, ells constitueixen, juntament amb l'assagista Agustí Calvet (*Gaziel*) i amb l'historiador Vicens Vives, els escassos referents d'allò que Fuster assumeix com a funció social de l'intel·lectual català: el compromís amb la seua llengua, la seua cultura i el seu poble, en el passat i en el present.²⁷ A partir del fet que la guerra civil va produir una ruptura en els esforços per normalitzar la vida cultural i política catalana, Fuster es proposa reprendre amb fermesa l'impuls de regeneració, construcció i revisió històrica i política emprés al seu moment per D'Ors, tot superant les seues deficiències però amb la mateixa actitud contrària al nacionalisme, a tot nacionalisme.²⁸ L'ascendent de la tradició catalana serà decisiu en les altres modalitats de l'assagisme de Fuster, tractades més endavant: els estudis erudits de crítica i d'història cultural, lingüística i literària, i els escrits de reflexió nacional.

Per la seua naturalesa, aquestes dues categories s'allunyen de la lògica inherent a l'assaig humanista i necessiten un marc teòric i metodològic que les vertebrar, i Fuster el troba en dos àmbits del pensament modern: en els esquemes de la nova historiografia proposada per Vicens Vives, que remetien al seu torn al paradigma de la «història total»

de l'escola francesa dels *Annales*; i, de forma matisada, en l'instrumental analític marxista, sobretot el que elabora Antonio Gramsci i el que aplica a la història econòmica Pierre Vilar.²⁹ Aquesta doble adscripció li permet combinar el compromís amb la història, la cultura i la llengua, amb l'atenció a les qüestions socioeconòmiques, les aportacions de sistemes de medicació estadístics, la voluntat de generalització didàctica macrohistòrica –en la reflexió nacional– i l'assumpció de la necessitat d'estudis de microhistòria –en els estudis erudits.³⁰ El doble aparat intel·lectual escollit també revela el rebuig de Fuster als sistemes teòrics de la filosofia, ja que tots els filòsofs de qualsevol època

estan convençuts d'haver-la «encertat», i d'una vegada per sempre. És una mania típica dels filòsofs: si més no, bastant generalitzada entre el personal del ram. Fins i tot els que es declaren «escèptics». Mirada de prop, la història de la Filosofia és un tebeo ideològicament al·lucinant, tremendament genial a estones, i d'una inanitat absoluta en l'aspecte teòric. [...] no hi ha hagut cap «filosofia» que no haja estat al servei d'uns interessos infames, o encantadors, però d'uns interessos clars [...] no hi ha «filosofies», hi ha «filosofemes» [...] Una filosofia en el tràmit de «realitzar-se» serà una dictadura. I la llàstima és que no es «realitzen», i només resta la dictadura.³¹

Però no és un rebuig *a priori* ni comporta negligència. Fuster està molt atent a la filosofia, i la recurrència de les seues observacions, referències i comentaris ho palesa, malgrat la seua habitual càrrega irònica.³² La seua explícita adhesió a les pautes de l'humanisme clàssic serien la raó per la

qual és refractari a tota forma de pensament sistemàtica, organicista i dogmàtica, a tota doctrina, ideologia, metafísica i mite, i els seus assaigs aspiren a connectar amb les inquietuds del lector i a transmetre les pròpies, lluny de la indiferència i de l'arrogància de l'intel·lectual que «dicta» els motius de reflexió que haurien de preocupar el lector.³³ Tot això esdevé palès en algunes característiques del seu estil literari: la mencionada imprecisió deliberada i freqüent en citacions i referències o en l'atribució de l'origen i l'autoria; el recurs a estratègies dialògiques; la claredat expositiva per allunyar-se de l'abstracció; el rebuig a l'elaboració d'un sistema teòric propi i a una terminologia *ad hoc* i el qüestionament d'aquella vigent; la constant realització d'estimacions, etc. La seua finalitat és una altra:

Jo no diré que, en el fons, la coherència dels meus punts de vista siga impecable, ni que de les reflexions apuntades es desprenga una «llició» ferma i sense ambigüitats. [...] M'aconteixe amb la temptativa neta d'anar articulant els meus judicis –el meu judici– en l'esforç per enjudiciar els altres.³⁴

La desqualificació del pensament sistemàtic afecta especialment la filosofia de la història que amb tant d'afany ha conreat –i conrea– el nacionalisme historiogràfic, tant en els tractats del catalanisme romàntic com, sobretot, en els assaigs de la tradició liberal espanyola de l'«Edad de Plata».³⁵ Fuster pot trobar estimulants Miguel de Unamuno o José Ortega y Gasset enfront de la pobresa de la cultura oficial, i fins i tot accepta, després de filtrar-la, alguna proposta intel·lectual, com el «mètode de les generacions» orteguiana.³⁶ No obstant això, és

més freqüent el recurs a l'obra d'aquesta tradició intel·lectual, que demostra conèixer bé, per oposar-s'hi frontalment, i el rebuig abraça totes les seues personalitats destacades, però també els seus continuadors de la postguerra tant a l'interior com a l'exili, i els seus simpatitzants franquistes. Aquest fet respon a diversos motius. D'entrada, la tradició liberal abraça una filosofia de la història d'un idealisme exacerbada i irracional que posa al servei d'una ideologia, el nacionalisme espanyol-castellanista, la màxima expressió del qual és la reflexió obsessiva al voltant de la qüestió central del «*problema de España*». El tractament d'aquest tema revela una total incapacitat per comprendre Catalunya i un anticatalanisme agressiu que avorreix l'existència de la seua cultura i llengua privatives i que, per tant, expressa la seua adhesió incondicional al castellanisme exclusiu i exclouent que vertebrava el nacionalisme històric d'estat a Espanya. A més, la tradició liberal pretén fer passar per historiografia allò que és, de fet, assaig, amb la qual cosa perverteix la naturalesa d'ambdós. Per últim, la tradició liberal és el corrent cultural hegemònic a l'Espanya del segle XX, de manera que tot el seu quefer ha impregnat la tradició autoritària espanyola, ara encarnada pel franquisme.³⁷ Destinat a aclarir i recordar la identitat dels catalans –valencians inclosos– i a plantejar els problemes d'ordre intern, històrics i actuals, que dificulten o entrebanquen la plenitud nacional, l'assagisme de reflexió nacional de Fuster és incomprendible si s'ignora la reflexió sobre el seu adversari extern, que té la tradició liberal com a columna vertebral ideològica i intel·lectual: vet aquí la Nèmesi contra la qual s'ha d'entaular combat intel·lectual, amb la denúncia de les seues múltiples fal·làcies.

ARTICLE I ASSAIG, LLENGUA I ESTIL

La decisió de professionalitzar-se com a escriptor independent en l'àmbit de l'assaig mostra el perfil d'un intel·lectual dissident i reuneix totes les característiques d'un salt al buit: Fuster decideix guanyar-se la vida com a escriptor a Sueca, un àmbit provincial i culturalment deprimit on no s'escriu ni es llig, ni tan sols en castellà, lluny dels centres culturals, institucionals i editorials, amb una aclaparadora manca de mitjans –biblioteques especialitzades, institucions acadèmiques valencianes–, en una llengua minoritària (que empra sempre que pot) i en circumstàncies d'excepció política i cultural que imposen límits de censura oficial i empresarial.³⁸ Fuster salva l'aïllament i la carència d'infraestructura investigadora amb la creació de la seua llegendària biblioteca particular i una intensa activitat epistolar –prop de vint mil cartes entre 1939 i 1992– que el manté al corrent de les innovacions editorials i intel·lectuals.³⁹ Ara bé, la necessitat d'obtenir ingressos regulars l'obliga a conrear sense treva un tipus d'escrit concret –l'article– que li permet el gènere d'acció intel·lectual al qual aspira, encara que amb seqüeles de diversa índole i magnitud:

Sóc un escriptor: així ho tinc inscrit al DNI, perquè al cap i a la fi em guanyo la vida escrivint. És «literatura» allò que jo faig? Per a mi, és sobretot un ofici: un treball. En aquestes latituds, ha d'ésser inevitablement un treball irregular, aleatori, mal pagat. Escriure, per a mi, és opinar [...] I opinar és ensenyar el cul cada dia. Com que les opcions professionals són escasses, has d'opinar forçosament, sovint: és el drama de

l'article periodístic. I et dispenses sense voler. La necessitat de guanyar-me ara la vida a força d'escriure em deixa poc de temps per a llegir, una de les poques coses que m'ha divertit sempre. Això és molt fatigós, i no té moltes compensacions, ni econòmiques ni de les altres. És igual. Allò important és «influir» d'alguna manera en l'àmbit dels lectors. Per influir no entenc «adoctrinar»: més aviat, incitar a la reflexió.⁴⁰

Hom pot afegir que, pels seus límits d'extensió, l'article impedeix una exposició d'idees exhaustiva i sistemàtica: aquest fet preserva l'essència de l'assaig, la seua renúncia a oferir un saber conclòs, però ofereix un balanç d'una obra fragmentada en innumbrables peces que només tenen cohesió per les idees centrals de l'autor, sostingudes al llarg del temps i ocasionalment elaborades amb major detall en llibres.⁴¹ Per altra banda, el conreu de l'article ajuda Fuster a trobar una fórmula per escriure assaigs, amb la qual cosa es posa de manifest l'estret parentiu entre ambdós gèneres:

Això de l'assaig té l'avantatge de permetre't l'extensió que vols. La premsa et demana un article d'unes dimensions determinades perquè ho imposa el mitjà. [...] Llavors, vas apuntant cosetes i algunes no caben en l'article, i encara l'allargues més. A part d'algun cas concret, en què ja tenies un fil i podies fer un llibre, les altres coses restaven al calaix, o s'estiraven massa, o es trencaven massa aviat. Fins que vaig triar la fórmula del diari, en *Figures de temps*, on, un dia, cabia una anotació de quatre ratlles i, un altre, de quatre pàgines. I ho vaig trobar la mar de satisfactori per a la meua manera de fer les coses en aquella època.⁴²

L'article també implica exigències d'estil: ha d'afinar-se per esquivar la censura i sobreposar-se a l'absència d'un entorn cultural propici; ha de ser elàstic des del punt de vista lingüístic, amb l'ús simultani del català i del castellà; i ha de ser atractiu perquè el lector el llegeixa i s'implique en la reflexió sobre els temps que se li proposen. Pel que fa a la censura,

evidentment, en el meu cas i com en tots els de la meua edat i que hem patit diverses censures, hi ha una tendència gairebé instintiva, no a l'autocensura sinó a limitar-te a la destinació. Per exemple, si jo escrivia un article per a *La Vanguardia*, era plenament conscient de les limitacions que en aquell moment comportava col·laborar a *La Vanguardia* o a *Serra d'Or*. I, en canvi, jo he col·laborat en revistes d'aquestes més o menys pintoresques, desenfadades o frívoles on, realment, he dit allò que em venia a la boca.⁴³

Aquesta declaració no revela, però, tots els riscos inherents a la seua professió. L'actitud expressa d'opinar i d'incitar a la reflexió confirma que Fuster és conscient de la seua funció social com a intel·lectual, però el ressò social aconseguit no sempre és positiu: des de començament dels anys seixanta Fuster concita la perllongada hostilitat de poderosos sectors socials valencians i es converteix en blanc de la censura, de campanyes de desprestigi i fins i tot de dos atemptats criminals ja en l'època democràtica.

L'opció lingüística es revela també delicada. Per professió i necessitat, Fuster ofereix un conreu del castellà tan acurat que és considerat com un dels assagistes més importants de les lletres espanyoles contemporànies, però ell afirma que la seua llengua

és diferent d'aquella que es veu obligat a emprar per subsistir professionalment i que el seu és un bilingüisme forçat.⁴⁴ El predomini del castellà es deu a diversos motius. La manca de normalitat política de la dictadura comporta una manca de normalitat cultural: malgrat la permissivitat mostrada a València, el franquisme no tolera l'existència d'infraestructures per vehicular la cultura pròpia –educació, mitjans de comunicació–, de manera que la societat es castellanitza, no hi ha mercat per al català i els escriptors han de recórrer a una llengua que consideren aliena.⁴⁵ A més, el cas de València és peculiar perquè, des de fa segles, l'única llengua de cultura i de formació és el castellà.⁴⁶ Per últim, part de la responsabilitat recau sobre la intel·lectualitat de llengua catalana, en el si de la qual persisteixen els debats sobre la denominació de l'idioma privatiu –«català», «valencià»– i disputes localistes sobre la seua forma estàndard. Per a la normalització lingüística, Fuster es decanta obertament per una concepció unitària de l'idioma, coherent amb la seua concepció unitària –pancatalanista– de la nació catalana,⁴⁷ i soluciona el dilema quotidià amb la redacció en castellà d'una part dels seus articles per a obtenir ingressos i en català dels assaigs en els quals precisament denuncia aquestes circumstàncies de bilingüisme.

Pel que fa a la tercera exigència d'estil, la d'atraure i implicar el lector, a còpia d'escriure Fuster genera el seu propi, tan personal que dona motiu a parlar d'un assagisme «inconfusible, fins i tot parodiabile»,⁴⁸ amb uns trets essencials que han estat profusament analitzats pels especialistes en la seua obra,⁴⁹ entre els quals en destacarien dos. Primer, el desplegament d'una estratègia conversacional: ús de la digressió i de la

divagació des de l'anècdota al tema, recurs als proverbis, salts de registre lingüístic i de llengua –català, castellà, francès, italià, llatí–, utilització abundant de puntuació –cometes, guions, cursives–, aparició del jo literari que pregunta, es pregunta i es contradia, etc. Segon, un to irònic, burleta i irreverent per divertir i seduir el lector, mostrar el seu pensament i el procés de reflexió que condueix a ell, i la desmitificació i el qüestionament de qualsevol idea preconcebuda, assentada i suposadament infrangible. Es multipliquen així les intervencions negatives, «a la contra», que l'obliguen a insistir en el discurs dels seus oponents. S'hi han d'afegir uns altres trets que no són menyspreables: l'elaboració d'una prosa matisada, precisa i analítica, de senzillesa i claredat expositiva allunyada de la retòrica i de la lírica, amb la dimensió estètica reduïda a una funció instrumental i subordinada; el rebuig del llenguatge especialitzat o desviat de la llengua comuna que, al seu torn, s'ha d'utilitzar amb rigor i precisió. Un aspecte que els especialistes no consideren habitualment és la formació jurídica de Fuster, que pot haver influït en la seua aproximació als temes; almenys en una ocasió el mateix autor així ho posa de manifest⁵⁰ i les pautes són detectables en els seus assaigs de reflexió nacional: la tensió entre la defensa o la denúncia d'un cas-tema, el circumloqui o l'anècdota per captar l'atenció de l'oient i dirigir-lo al nucli de la qüestió, la remissió constant als fets, la voluntat d'aproximar-se a la veritat, l'argumentació d'una línia explicativa equànime, comprensiva i atenta als diversos aspectes d'una qüestió, el plantejament de dubtes raonables, la submissió del cas a una opinió pública que, en última instància, és la que jutja.

Des d'un altre angle, la voluntat d'implicar l'hipotètic lector en la reflexió sobre el tema proposat ens condueix al plantejament de la qüestió de la funció social de l'intel·lectual en Fuster. Aquesta ja s'anunciava en tractar l'influx que exerceix la tradició literària i assagística catalana sobre l'autor. D'entrada, la producció d'un assagisme vast i prolongat d'erudició i de reflexió nacional evidencia una actitud compromesa amb la seua societat i amb la seua època, i en ocasions hi ha comentaris explícits al respecte, més a partir de la transició a la democràcia.⁵¹ Compromés, però com també s'ha assenyalat, mai enquadrat. Seguint la pauta d'Erasme de Rotterdam, Fuster es bat en tot moment per preservar la seua llibertat i la seua independència intel·lectuals enfront de les circumstàncies adverses del seu temps i enfront de tots els camps ideològics, i s'obliga a aprofundir i ampliar l'examen de la seua situació històrica concreta i de les seues responsabilitats socials.⁵² L'assaig és, doncs, «una "opinió" històricament circumscrita, que vol participar en el moviment de la "història" i que dins d'aquesta té un espai modest»,⁵³ fet que implica una noció precisa del significat i de l'abast de la pròpia acció intel·lectual. Fuster es mostra escèptic al respecte:

El problema és que no m'he cregut mai tota aquesta funció social que atribuïu als intel·lectuals. O millor dit, m'he cregut la funció, però no l'eficàcia que, en general, la gent s'imagina. I no és que la gent corrent s'ho imagine, sinó que s'ho imaginem els mateixos clients dels intel·lectuals, que també són intel·lectuals: al cap i a la fi, els quatre que llegeixen periòdics i llibres [...] jo vaig començar a escriure com comença qualsevol altre senyor. Escull els temes

que t'interessen i que penses que podrien interessar més el lector. I s'ha acabat. [...] al marge d'això, evidentment, un escriu també per conviccions, per certes conviccions [...] però poques: aquelles estrictament necessàries per anar pel món. La resta ha de ser cert marge de llibertat.⁵⁴

Malgrat tot, la indagació i la reflexió sobre el passat històric i recent pot aportar el coneixement necessari per prendre consciència del present i contribuir a la seua transformació de cara al futur. Així, Fuster centra la seua atenció en els problemes i insuficiències valencians i catalans en general, però tracta d'evitar excessos:

No he pretés «definir» ni «pontificar». Sóc massa escèptic per lliurar-me a tals ingenuïtats. Amb els meus llibres [...] només vull que els meus paisans reflexionen sobre ells mateixos, sobre la seua circumstància social, sobre el seu futur. Que obrin els ulls a la realitat... Contra les aparences, així és: hi ha molts, moltíssims valencians intoxicats d'il·lusió.⁵⁵

Al capdavant, aquesta labor és la que reclamen les circumstàncies: «la majoria dels llibres que he anat publicant són lectures que esperava i que no eren assequibles: certa impaciència em va induir a tancar aquest buit».⁵⁶ Aquesta «profunda vocació pedagògica» explicaria el seu reiterat tractament de la reflexió nacional⁵⁷ i, per coherència i honestat intel·lectual, Fuster no va desdir-se de res del que havia escrit;⁵⁸ les intervencions posteriors sobre la seua pròpia obra es limiten, doncs, a tres vessants: la rectificació ocasional declarada d'errors de contingut,⁵⁹ les recopilacions en llibre d'escrits dispersos, precedides de pròlegs per justificar-les, i la

traducció al català d'escrips originàriament redactats en castellà.

DE L'ERUDICIÓ A LA REFLEXIÓ NACIONAL

Precisament al pròleg de la traducció que fa al català de la seua pròpia obra de 1962 *El País Valencià (Viatge pel País Valencià, 1971)*, Fuster aporta una clau de la seua trajectòria intel·lectual, aquella que sense solució de continuïtat el condueix des de l'estudi erudit a l'assaig de reflexió nacional:

La cosa començà com un simple reflex d'atenció a problemes que veia confusos i difusos al meu voltant: vaig voler aclarir-me'ls. Després, ja va intervenir-hi una mena d'obligació «civil», difícil de precisar i encara més d'eludir. Finalment, van anar venint els encàrrecs editorials, i la meua condició de jornal·ler de la ploma em privava de desdenyar-los. [...] Per raons personals, de temperament o d'atzar, les meves primeres preocupacions «locals» van adreçar-se a episodis relacionats amb les lletres i amb la llengua que les aguanta. En aquest sentit, la situació valenciana és, avui i des de fa cinc segles, complexa, amarga, increïble. Qualsevol temptativa d'explicar-la conduïa, fins i tot en el més innocent dels observadors, a plantejar preguntes de tota una altra contextura: política, social, econòmica. D'aquí va sorgir, a la llarga, *Nosaltres, els valencians*, per exemple.⁶⁰

Concorden amb l'asseveració els especialistes en la seua obra, els quals, en general, insisteixen en el caràcter complementari i en el desenvolupament paral·lel de l'assaigisme de reflexió nacional i dels estudis erudits de crítica i d'història cultural, lin-

güística i literària.⁶¹ S'imposa, doncs, un comentari previ sobre aquests darrers. El primer article de Fuster, «Vint-i-cinc anys de poesia valenciana» (1944), constitueix el precedent d'una labor prolongada i en diverses direccions. Als anys cinquanta, emprén una sèrie d'estudis dedicats als clàssics valencians: Vicent Ferrer (1954), Isabel de Villena (1957), Jaume Roig (1958), Ausiàs March (1959), Roís de Corella (1967). Des d'ací passa a la història social, la literatura i la llengua dels segles XVI-XIX amb *Poetes, moriscos i capellans* (1962), *El bandolerisme català: la llegenda* (1963), *Heretgies, revoltes i sermons: tres assaigs d'història cultural* (1968) o *La Decadència al País Valencià* (1976). També s'aproxima a la literatura del segle XX a través de la crítica en la premsa, en pròlegs i en dos llibres: *Literatura catalana contemporània* (1972), un manual que assoleix una àmplia difusió en tractar-se de la primera visió de conjunt de les lletres catalanes contemporànies, i *Contra el noucentisme* (1978), que recull les introduccions publicades anteriorment sobre l'obra de Joan Salvat-Papasseit (1962), Salvador Espriu (1963) i Josep Pla (1966). A tota aquesta producció, s'afegeixen una sèrie d'obres antològiques, com la de poesia valenciana (1956) o la d'Ausiàs March (1959); l'edició de textos, com *Flor d'enamorats* (1973) de Joan Timoneda; síntesis històriques, com *La poesia catalana* (1956) o *L'aventura del llibre català* (1973); pròlegs, com el de *Recomane tenebres* (1972) de Vicent Andrés Estellés; la tardana recopilació d'estudis *Llibres i problemes sobre el Renaixement* (1989). I a tot això, s'han d'afegir assaigs breus recopilats posteriorment a les seues *Obres Completes*. Per últim, podem assenyalar que un dels grans projectes truncats de Fuster és una història social de la llengua catalana per

a la qual havia acumulat material abundant al llarg dels anys, però que mai no va arribar a escriure.⁶²

Aquests estudis comparteixen les mateixes característiques: tracten de les èpoques més problemàtiques per al desenvolupament de la llengua privativa i de la consciència col·lectiva al voltant del fet lingüístic, amb la finalitat de ressaltar la continuïtat de la cultura valenciana. De més a més, al ritme de les pautes teòriques i metodològiques de la historiografia de Vicens Vives, els estudis erudits van més enllà d'allò estrictament literari i cerquen l'explicació del context històric i social que fa possible el fet literari específic. I són, per últim, treballs documentats i rigorosos, però deliberadament interpretatius –assagístics– i allunyats tant de la historiografia literària tradicional com de les àrees d'interès de la investigació acadèmica, amb l'estil amè i didàctic que caracteritza el conjunt de la seua obra.⁶³ Malgrat que Fuster mai ha tingut la pretensió de presentar-se i de treballar com a especialista, condició que rebutja explícitament, la seua aproximació fa que el seu assagisme resulte controvertit.⁶⁴ Al pròleg d'*Heretgies, revoltes i sermons* (1968), el subtítol del qual és precisament «tres assaigs d'història cultural», l'escriptor afirma que

[als meus estudis històrics] els manca el rigor tècnic, per exemple, i els sobra una mica de llibertat en l'expressió. Però he de confessar que el defecte i l'excés són deliberats. D'una banda, no he volgut carregar les pàgines amb les tradicionals notes de referència bibliogràfica, ni cenyir l'exposició a un esquema massa concís; de l'altra, tampoc no he volgut privar-me d'intercalar-hi alguna ratlla irònica o determinades paraules poc convencionals i tanmateix justes.⁶⁵

A més de contribuir a la professionalització de Fuster com a escriptor, aquesta parcel·la de la seua obra li confereix una comprensió profunda de la realitat valenciana. La reflexió nacional es planteja com una conseqüència d'aquesta exploració minuciosa del passat i de la identificació d'un espai cultural específicament català, amb la llengua privativa com a element primordial de cohesió social i d'identitat nacional. La preocupació pel present i pel futur de la llengua, la cultura i la nació catalanes al complet es filtra en un assagisme de reflexió sobre el cas l'argumentació del qual es nodreix, en bona mesura, del cos documental elaborat en els estudis erudits i que comparteix el seu aparat teòric i metodològic. Fet i fet, sembla que hi ha pocs dubtes sobre «la intenció cívica d'aquesta obra, amb la qual s'intenta, evidentment, que hi haja a l'abast de tothom fonaments històrics per defensar la posició d'aquells que desitjarien una discussió racional i serena».⁶⁶

Malgrat les adversitats, Fuster es consolida plenament com a escriptor professional. Prova d'aquest fet és el volum de la seua producció: en cinquanta anys publica seixanta llibres, més d'un centenar de pròlegs, presentacions de llibres i de catàlegs, col·laboracions en obres col·lectives, edició de textos, antologies i traduccions. A tots aquests escrits, cal afegir al voltant de tres mil set-cents articles en nombroses publicacions periòdiques.⁶⁷ I, com a escriptor, quasi tota la seua obra pertany a un únic gènere literari:

Ben mirat, excepte uns pocs versots més o menys infames, tot el que jo he escrit fins ara no és més que això: assaigs. Les opcions comercials, o alguna altra circumstància [...] han contribuït a diversificar la seva aparen-

ça. [...] quan he publicat papers d'ambició erudita i amb les preceptives notes a peu de pàgina, el projecte no variava, i ho he advertit en cada cas —«assaigs d'història cultural»— i no són més que assaigs, amb un poc de complement informatiu, de tràmit, determinades obres meves que, en la superfície, poden semblar d'«història» o de «crítica». Tot ve a ser el mateix.⁶⁸

A més de ser un dels assagistes més importants de la postguerra en llengua castellana, Fuster és considerat el més destacat en llengua catalana i, dins d'aquesta, un dels que més reflexió nacional (pan)catalanista ha produït, de forma constant.⁶⁹ Els objectius declarats d'aquesta reflexió són dos, íntimament relacionats:

[primer] donar consciència als valencians del que són ells mateixos i de la seua pertinença al món cultural català, i al món nacional català. I, d'altra banda, advertir els catalans de les altres regions, els catalans del Principat, els catalans de les Balears, que nosaltres, els valencians, també existim, també som com ells, que formem, que hauríem de formar una comunitat com, en definitiva, ja la formem d'una manera tàcita. I crec que si aconseguia una mica en aquest terreny, jo ja em donaria per satisfet quant a la meua obra.⁷⁰

Pels seus continguts, els assaigs de reflexió nacional estan més condicionats per les circumstàncies polítiques que els de caràcter humanista o erudit, de manera que adopten diverses extensions i modalitats. Hi ha els articles inicials dels anys cinquanta i primers seixanta, publicats sobretot en plataformes de l'exili i després recopilats en *Textos d'exili* (1991) i *Papers d'exili* (1995).

Des de començament dels anys seixanta, la seua reflexió nacional es publica ja a Espanya, repartida en llibres d'interpretació històrica i en assaigs pamfletaris: al primer tipus pertanyen *Nosaltres, els valencians* (1962), «Qüestió de noms» (1962) i *Combustible per a falles* (1967); al segon, «Hi ha més catalans encara» (1968), «Un país sense política» (1968), «País Valencià, una singularitat amarga» (1973), «El blau en la senyera» (1977), «Per a una cultura catalana majoritària» (1980) —publicat de nou com *Ara o mai* (1981)—, «País Valencià: per què?» (1981) i els articles recopilats en *Destinat (sobretot) a valencians* (1979) i *Punts de meditació (Dubtes de la «Transició»)* (1985). Encara que no pertany pròpiament al gènere de l'assaig, habitualment s'inscriu en la categoria d'escrits de reflexió nacional la guia turística *El País Valencià* (1962), a mig camí entre la descripció i la interpretació.⁷¹ Per altra banda, en *Pamflets polítics* (1985), Fuster recull una antologia d'alguns dels assaigs ja referits i les aportacions novedoses són escasses. Podem afegir, per últim, una modalitat d'assaigs complementària de la proposta, centrada en la denúncia del nacionalisme espanyol i dels seus conreadors de la tradició liberal de l'«Edad de Plata» i de postguerra: en bona mesura es tracta d'escrits dispersos, però hi ha una recopilació, *Contra Unamuno y los demás* (1975), que a més és l'única d'assaigs de Fuster en castellà.⁷²

Aquest recompte també suggereix tres fases successives de desplegament d'aquesta part de l'obra de Fuster: la inicial, als anys cinquanta, és una fase en la qual la reflexió nacional revela les seues línies mestres, però se circumscriu sobretot a les peces que remet a les publicacions de l'exili a causa del marge de llibertat d'expressió més gran

que ofereixen. L'assaig clau d'aquest període és «València en la integració de Catalunya» (1950). Paral·lelament, Fuster comença a oferir esporàdiques reflexions al voltant del nacionalisme, sobretot l'espanyol i més concretament aquell que emana de la tradició liberal. Aquestes primeres aportacions i el conreu simultani dels estudis erudits que publica a l'interior contribueixen a obrir-li un espai social i li permeten polir la llengua catalana, el seu estil assagístic, els instruments intel·lectuals teòrics i metodològics, l'articulació del seu discurs sobre la nació i els fons documental sobre el qual es fonamenta i es recolza. Conclòs el procés de maduració, la reflexió nacional de Fuster irromp en el panorama espanyol en la dècada següent; 1962 és l'any d'aparició d'alguns dels seus assaigs capitals –*Nosaltres els valencians*, «Qüestió de noms», *El País Valenciano*–, seguits d'una sèrie d'aportacions més breus que insisteixen en els seus continguts però també els matisen i complementen –*Combustible per a falles*, «Hi ha més catalans encara» o «Un país sense política». A començament dels anys setanta, s'obri l'última i llarga fase, repartida en assaigs breus –«País Valencià, una singularitat amarga», «El blau en la senyera», *Ara o mai*, «País Valencià: per què?», «Cultura nacional i cultures regionals als Països Catalans»– i sèries d'articles posteriorment recopilades –*Contra Unamuno y los demás*, *Destinat (sobretot) a valencians*, *Punts de meditació*, *Pamflets polítics*. Es tracta d'una producció de cròniques d'actualitat amb caràcter polèmic i urgent, de to creixentment provocador i crispat, centrades en les vicissituds del procés de transició política a la democràcia a Espanya i en les conseqüències que se'n deriven per a la nació reivindicada per Fuster. A mitjan anys

vuitanta, l'escriptor es retira sobtadament de la vida pública, interromp el seu assagisme en mitjans de publicació periòdica i se centra en la docència universitària i en nous estudis erudits.

Fet i fet, la preocupació per la qüestió nacional, però també la precarietat econòmica que comporta la professionalització com a escriptor, fan que Fuster tinga una producció considerablement més vasta que aquella que hem assenyalat. Per una banda, és freqüent el cas d'articles mai no recopilats i fins i tot mai no publicats.⁷³ Per l'altra, tal com assenyalava Pérez Montaner, és innecessària la total exhaustivitat en el tractament de l'assagisme de reflexió nacional de Fuster: les seues tesis es reiteren d'un escrit al següent, sobretot a partir de *Nosaltres, els valencians*, i apareixen així mateix en nombrosos escrits d'índole molt diversa al llarg de tota la seua obra, de manera que el seu tractament conduiria, inexorablement, a la duplicació de fonts i a la redundància.⁷⁴ En qualsevol cas, vist tot el que hem referit fins ací, l'assagisme de reflexió nacional de Joan Fuster ocupa, per la seua envergadura, un lloc destacat en el panorama general de la cultura espanyola contemporània i contribueix a una millor comprensió d'aquesta. □

Traducció de Miquel Calvet

1. Pedro Aullón de Haro, *El ensayo en los siglos XIX y XX*, Barcelona, Playor, 1984, pp. 11-17, 34, 106-111 i *Los géneros ensayísticos en el siglo XX*, Madrid, Taurus, 1987, pp. 102, 104; José Andrés-Gallego, «El problema (y la posibilidad) de entender la historia de España» en José Andrés-Gallego, (coord.), *Historia de la historiografía española*, Madrid, Encuentro, 1999, pp. 300-304; Inman Fox, *La invención de*

- España. Nacionalismo liberal e identidad nacional*, Madrid, Cátedra, 1998, p. 11; A. García Berrio i J. Huerta Calvo, *Los géneros literarios: sistema e historia*, Madrid, Cátedra, 1999, pp. 218, 224-226; Santos Juliá, *Historia de las dos Españas*, Madrid, Santillana, 2004, pp. 17-18; Gonzalo Pasamar, «Las "historias de España" a lo largo del siglo XX: las transformaciones de un género clásico», en Ricardo García Cárcel (coord.), *La construcción de las Historias de España*, Madrid, Marcial Pons, 2004, p. 305; Javier Varela, *La novela de España: los intelectuales y el problema español*, Madrid, Santillana, 1999, p. 9.
2. José Álvarez Junco, *Mater dolorosa: la idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Santillana, 2001, p. 11; Ana Nuño, «Pequeño manual de mitología española» en *Letras libres* 53, Madrid, Letras Libres Internacional, 2006, en <<http://www.letraslibres.com/index.php?art=11011>> [consultat el 15 de febrer de 2010], p. 3; Patricio Peñalver Gómez, «¿Qué será España?», en *Saber/Leer* 147, Madrid, Fundación Juan March, 2001, p. 10.
 3. Fernando García de Cortázar, *Los mitos de la historia de España*, Barcelona, Planeta, 2003, pp. 300-303.
 4. Jordi Gracia (ed.), *Los contemporáneos. El ensayo español* 5, Barcelona, Crítica, 1996, p. 65.
 5. Elena Hernández Sandoica, «La historia cultural en España: tendencias y contextos de la última década», en *Cercles d'història cultural* 4, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2001, pp. 57-91; Justo Serna i Analet Pons, *La historia cultural: autores, obras, lugares*, Madrid, Akal, 2005, pp. 5, 22-30.
 6. Santos Juliá, *Historia...*, op. cit., pp. 15-16; Juan Marichal, *La voluntad de estilo: teoría e historia del ensayismo hispánico*, Madrid, Revista de Occidente, 1971, pp. 19-20; José Paulino Ayuso, «El ensayo literario. Una reflexión», en Ana Vian Herrero (ed.), *El ensayo. Compás de Letras. Monografías de literatura española* 5, Madrid, Universidad Complutense, 1994, p. 34; Juan Luis Suárez Granda, *El ensayo español del siglo xx, 1900-1990*, Madrid, Akal, 1996, p. 7.
 7. Per a una biografia de Fuster, vegeu el seu «Ensayo autobiográfico» de 1962 en Justo Serna i Encarnación García Monerris (eds.), *Joan Fuster. Nuevos ensayos civiles*, Madrid, Espasa-Calpe, 2004, pp. 63-70; Miquel Alberola i Vicent Martí, *Fuster sabàtic*, Altea, Aigua de Mar, 1994, pp. 115-124; Carme Arnau, «Pròleg» a Joan Fuster, *Indagacions i propostes. Assaigs, diaris, aforismes*, Barcelona, Edicions 62, 1981, pp. 5-8; Josep Ballester i Antoni Furió, *Joan Fuster 1922-1992: 10 després. Breu antologia i bibliografia sobre l'autor valencià*, Barcelona, Institució de les Lletres Catalanes, 2002, pp. 9-20; Isidre Crespo i Joan Fuster, *Raons i paraules*, Barcelona, Hermes, 1999, pp. 9-34; Manuel Llanas i Ramon Pinyol i Torrens, «La literatura d'idees», en *Homenatge a Joan Fuster*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993, pp. 243-274; Francesc Pérez Moragón, *Joan Fuster. El contemporani capital*, Alzira, Germania, 1994, pp. 11-26; Antoni Riera i Cortés (ed.), *Joan Fuster. Literatura d'idees*, s. 1., Bruño, 1992, pp. 13-66. L'obra *El falcó de Sueca* (Barcelona, Proa, 2002) de Josep Maria Muñoz i Pujol es presenta com una recreació literària raonablement completa de la biografia de Fuster.
 8. Francesc Blay i Meseguer et al., *Joan Fuster des de Sueca. Setanta anys de vida i obra*, València, Nau Llibres, 1998, p. 52; Antoni Riera i Cortés. *Joan Fuster...*, op. cit., p. 26.
 9. Francesc Pérez Moragón, *Joan Fuster, el contemporani capital...*, op. cit., pp. 32-33.
 10. Cit. en Justo Serna i Encarnación García Monerris, *Joan Fuster...*, op. cit., pp. 66-67. En contra de la literalitat d'aquesta caracterització de Fuster, vegeu Josep Ballester, *Joan Fuster. Indagacions i astúcies: Antologia de textos assagístics*, Barcelona, Edicions 62, 1995, pp. 49-53; Jaume Pérez Montaner, *Contra el nacionalisme espanyol*, Barcelona, Curial, 1994, pp. 5-19; Francesc Pérez Moragón, «Sobre els estudis d'història cultural de Joan Fuster», en *Joan Fuster en els seus millors escrits*, Barcelona, Miquel Arimany, 1982, p. 118 i també *Joan Fuster. El contemporani capital...*, op. cit., pp. 88-89.
 11. Francesc Blay i Meseguer et al., *Joan Fuster des de Sueca...*, op. cit. p. 26.
 12. Josep Ballester i Antoni Furió, *Joan Fuster...*, op. cit., pp. 10-11; Josep Maria Muñoz i Pujol, *El falcó de Sueca...*, op. cit., pp. 44-51; Jaume Pérez Montaner, *Contra el nacionalisme...*, op. cit., p. 6.
 13. *Ales o mans* (1949), *Tres poemes* (1949), *Va morir tan bella* (1951), *Terra en la boca* (1953), *Poemes per fer i desfer* (1953) i *Escrit per al silenci* (1954). Obres posteriors restaran inèdites per qüestions de censura, però hi ha una recopilació d'aquesta producció sota el títol *Set llibres de versos* (1987).
 14. Domènec Marzà, «Introducció», en Joan Fuster, *Contra el nacionalisme i altres textos*, Barcelona, Barcanova, 1990, pp. 12-13.
 15. Josep Ballester, *Joan Fuster. Indagacions i astúcies...*, op. cit., p. 50; Josep Maria Muñoz i Pujol, *El falcó de Sueca...*, op. cit., pp. 57-60.

16. Francesc Blay i Meseguer *et al.*, *Joan Fuster des de Sueca...*, *op. cit.*, p. 42; Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès (eds.), *Epistolari Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca*, Barcelona, Curial, 1993, pp. 5, 8 i també *Papers d'exili. Assaigs, polèmiques i recensions (1950-1967)*, Barcelona, Curial, 1995, pp. 7, 16; Josep Maria Muñoz i Pujol, *El falcó de Sueca...*, *op. cit.*, pp. 63-83, 116-126.
17. Josep Ballester i Antoni Furió, *Joan Fuster...*, *op. cit.*, p. 12; Francesc Pérez Moragón, *Joan Fuster. El contemporani capital...*, *op. cit.*, pp. 15-16. Per a un estudi de l'obra poètica de Fuster, vegeu Maria Àngels Anglada, «Notes sobre la poesia de Joan Fuster», en *Joan Fuster en els seus millors escrits*, Barcelona, Miquel Arimany, 1982, pp. 17-26 i Josep Ballester, *Joan Fuster. Indagacions i astúcies...*, *op. cit.*, pp. 22-27. Sobre l'elecció de l'assaig, vegeu Joan Fuster, *Obres completes II: Diari 1952-1960*, Barcelona, Edicions 62, 1969, p. 116.
18. Cit. a Justo Serna i Encarnación García Monerris, *Joan Fuster...*, *op. cit.*, p. 29.
19. Carme Arnau, «Pròleg»... *op. cit.*, pp. 5-8; Josep Ballester, *Joan Fuster. Indagacions i astúcies...*, *op. cit.*, pp. 27-28, 36-39; Joaquim Molas, «Pròleg», en Joan Fuster, *L'home, mesura de totes les coses*, Barcelona, Edicions 62, 1967, pp. 8-9 i també «Joan Fuster, escriptor d'idees», en *Homenatge a Joan Fuster...*, *op. cit.*, pp. 54-55; Toni Mollà, *Joan Fuster, converses inacabades*, València, Tàndem, 1992, pp. 60, 63; Antoni Riera i Cortés, *La raó moral de Joan Fuster: notes per a una lectura del seu assaig*, Barcelona, Curial, 1993, pp. 73-80.
20. Per temàtica, extensió i enfocament, l'obra de Fuster ofereix una multiplicitat d'aspectes que en dificulten la categorització. Raons funcionals ens fan acceptar la distinció que proposa Molas en tres vessants fonamentals: l'assaig de caràcter humanista en el sentit més clàssic del terme; els estudis erudits de crítica i d'història cultural, literària i lingüística; i els escrits sociològics i polítics que ací anomenem «assaigs de reflexió nacional». Vegeu Joaquim Molas, «Pròleg»..., *op. cit.*, pp. 9-12 i «Joan Fuster, escriptor d'idees»..., *op. cit.*, p. 57. Per a una altra caracterització, vegeu Josep Iborra, *Fuster portàtil...*, *op. cit.*, pp. 18, 278-279.
21. Antoni Riera, *Rellegir Fuster. Textures filosòfiques en l'assaig fusterià*, Alzira, Bromera, 1995, pp. 89, 141-142.
22. Pròleg a *Causar-se d'esperar*, Joan Fuster, cit. en Francesc Pérez Moragón, «Fuster, assagista», en *Homenatge a Joan Fuster...*, *op. cit.*, p. 45. Diversos especialistes confirmen l'adscripció de Fuster a aquests postulats: Josep Ballester, *Joan Fuster. Indagacions i astúcies...*, *op. cit.*, p. 30; Manuel Llanas i Ramon Pinyol i Torrens, «La literatura d'idees»..., *op. cit.*, pp. 273-274; Vicent Salvador, *Fuster o l'estratègia del centaure. Per a una anàlisi del discurs fusterià*, Picanya, Edicions del Bullent, 1994, pp. 28, 113.
23. Els pròlegs de Fuster, tant els destinats a presentar la seua pròpia obra com la d'altres autors, constituïrien per si mateixos assaigs per sotmetre allò ja escrit a una nova crítica, en un procés d'«examen de consciència» permanent, vegeu Vicent Salvador, *Fuster o l'estratègia del centaure...*, *op. cit.*, pp. 96, 105-106.
24. Antoni Riera i Cortés, *La raó moral de Joan Fuster...*, *op. cit.*, pp. 8-13; Josep Iborra, *Humanisme i nacionalisme en l'obra de Joan Fuster* (tesi doctoral), València, Universitat de València, 1984, pp. 158-167 i *Fuster portàtil*, València, Eliseu Climent, 1982, pp. 34, 37-38.
25. Joan Fuster, *Obres completes IV: Assaigs, I*, Barcelona, Edicions 62, 1975, pp. 284, 293-294.
26. Cit. en Josep Ballester i Antoni Furió, *Joan Fuster 1922-1992...*, *op. cit.*, p. 19. Per a l'influx literari de Josep Pla, vegeu Josep Ballester, *Joan Fuster. Indagacions i astúcies...*, *op. cit.*, pp. 53-57; Toni Mollà, *Joan Fuster: converses...*, *op. cit.*, pp. 71-79; Justo Serna i Encarnación García Monerris (eds.), *Joan Fuster...*, *op. cit.*, p. 23.
27. Toni Mollà, *Joan Fuster: converses...*, *op. cit.*, p. 66.
28. Joan Fuster, *Obres completes IV...*, *op. cit.*, pp. 283-308, 311, 313-321; Joan Fuster, *Textos d'exili*, València, Generalitat Valenciana, 1991, p. 150; Isidre Crespo, *Joan Fuster, Raons...*, *op. cit.*, p. 21; Josep Iborra, «Joan Fuster, política i pedagogia», en *Fuster entre nosaltres*, València, Generalitat Valenciana, 1993, p. 40; Jaume Pérez Montaner, *Contra el nacionalisme...*, *op. cit.*, pp. 9-10; Antoni Riera i Cortés, *Joan Fuster: Literatura...*, *op. cit.*, pp. 20, 25, 28; Justo Serna i Encarnación García Monerris (eds.), *Joan Fuster...*, *op. cit.*, p. 67; Vicent Soler i Marco, «Per una altra lectura política de Fuster», en *Fuster entre nosaltres...*, *op. cit.*, p. 255.
29. Joan Fuster, *De viva veu: entrevistes (1952-1992)*, Catarroja, Afers, 2003, pp. 149, 185-189, 202; Joaquim Molas, «Joan Fuster, escriptor d'idees», en *Homenatge a Joan Fuster*, *op. cit.*, p. 55; Toni Mollà, *Joan Fuster: converses...*, *op. cit.*, pp. 111-123; Antoni Riera, *Rellegir Fuster...*, *op. cit.*, p. 89; Vicent Salvador, *Fuster o l'estratègia del centaure...*, *op. cit.*, p. 57; Giuseppe Tavani, «Les lectures

- italianes de Joan Fuster», en Ferran Carbó (ed.), *Joan Fuster, vicis de la lectura*, València, Universitat de València, 2005, pp. 110-113.
30. Josep Iborra, *Humanisme i nacionalisme...*, *op. cit.*, pp. 359-399; Antoni Riera i Cortés, *La raó moral...*, *op. cit.*, pp. 67-73.
 31. Joan Fuster, *Punts de meditació (Dubtes de la «Transició»)*, València, Eliseu Climent, 1985, p. 124.
 32. «Soy un pertinaz lector de libros de filosofía y sólo reconozco una variedad literaria más apasionante: la novela policíaca», en Joan Fuster, *Contra Unamuno y los demás*, Barcelona, Península, 1975, p. 158.
 33. Josep Ballester i Antoni Furió, *Joan Fuster 1922-1992...*, *op. cit.*, p. 18; Josep Iborra, *Fuster portàtil...*, *op. cit.*, pp. 45-46; Antoni Riera i Cortés, *Joan Fuster...*, *op. cit.*, pp. 62-66.
 34. Joan Fuster, *Contra Unamuno...*, *op. cit.*, p. 111.
 35. Joan Fuster, *Textos d'exili...*, *op. cit.*, pp. 50-53; Lola Badia, «Presentació de Joan Fuster», en *Doctor Honoris Causa Joan Fuster. Discurs llegit a la cerimònia d'investidura celebrada a la Sala d'Actes del Rectorat de la Universitat Autònoma de Barcelona el dia 1 d'octubre de l'any 1984*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1984, p. 13; Ferran Garcia Oliver, «Fuster i nosaltres», en *Caràcters 5*, València, Universitat de València, 1998, p. 6.
 36. Josep M. Colomer, *Espanyolisme i catalanisme. La idea de nació en el pensament polític català (1939-1979)*, Barcelona, L'Avenç, 1984, pp. 168, 172-173; Antoni Seva, «Joan Fuster, assagista», en *Joan Fuster en els seus millors escrits*, Barcelona, Miquel Arimany, 1982, p. 48.
 37. Miquel Alberola i Vicent Martí, *Fuster sabàtic...*, *op. cit.*, p. 86; Justo Serna i Encarnación García Monerri, *Joan Fuster...*, *op. cit.*, p. 67.
 38. Joan Fuster, *De viva veu...*, *op. cit.*, p. 61; Isidre Crespo, *Joan Fuster, Raons...*, *op. cit.*, p. 20; Francesc Pérez Moragón, «Pròleg», en *Joan Fuster: Estudis d'història cultural. Antologia de textos*, en <http://nti.uji.es/fuster/IndexEHC.html> [consultat el 15 de febrer de 2010], pp. 3-4; Montserrat Roig, «Vosaltres, els valencians. Una visita a Joan Fuster», en *Retrats paral·lels 3*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 1978, p. 155.
 39. Francesc Blay i Meseguer et al., *Joan Fuster des de Sueca...*, *op. cit.*, p. 70; Justo Serna i Encarnación García Monerri, *Joan Fuster...*, *op. cit.*, p. 21.
 40. Cit. en Lluís Busquets i Grabulosa, *Plomes de catalans d'avui*, Barcelona, s. d., 1982, pp. 121-122.
 41. Joan Fuster, *Obres completes IV...*, *op. cit.*, pp. 163-164 i *De viva veu...*, *op. cit.*, p. 218; Antoni Riera, *Rellegir Fuster...*, *op. cit.*, p. 118.
 42. Cit. en Josep Ballester i Antoni Furió, *Joan Fuster 1922-1992...*, *op. cit.*, p. 15.
 43. Joan Fuster, *De viva veu...*, *op. cit.*, p. 367.
 44. Joan Fuster, *Punts de meditació...*, *op. cit.*, p. 11, *Obres completes I: Llengua, literatura, història*, Barcelona, Edicions 62, 1968, pp. 15-16 i *Obres completes IV...*, *op. cit.*, p. 332. Vegeu també Josep Iborra, *Fuster portàtil...*, *op. cit.*, pp. 34-35; Toni Mollà, *Joan Fuster: converses...*, *op. cit.*, pp. 66-67; Francesc Pérez Moragón, *Joan Fuster. El contemporani capital...*, *op. cit.*, pp. 45-46.
 45. Joan Fuster, *De viva veu...*, *op. cit.*, pp. 90-92.
 46. *Idem.*, pp. 304-305.
 47. Joan Fuster, *Obres completes I...*, *op. cit.*, pp. 7-20; Francesc Pérez Moragón, *Joan Fuster. El contemporani capital...*, *op. cit.*, pp. 48-49.
 48. Vicent Salvador, *Fuster o l'estratègia del centaure...*, *op. cit.*, p. 119.
 49. Josep Ballester, *Joan Fuster. Indagacions i astúcies...*, *op. cit.*, pp. 54-58; Josep Ballester i Antoni Furió, *Joan Fuster 1922-1992...*, *op. cit.*, p. 20; Josep Iborra, *Fuster portàtil...*, *op. cit.*, pp. 34-38; Francesc Pérez Moragón, «Fuster assagista...», *op. cit.*, pp. 44-47; Antoni Riera i Cortés, *Joan Fuster: Literatura d'idees...*, *op. cit.*, pp. 62-66 i *Rellegir Fuster...*, *op. cit.*, pp. 109-122, 131-135; Vicent Salvador, «Introducció», en Joan Fuster, *Babels i babilònies*, Alzira, Bromera, 1997, p. 17 i *Fuster o l'estratègia del centaure...*, *op. cit.*, pp. 25, 28, 146.
 50. Joan Fuster, *Obres completes IV...*, *op. cit.*, p. 289.
 51. *Idem.*, p. 285. Vegeu també «Una multa contra els Premis d'Octubre» (1977) i «Renau i Estellés, dos símbols», reproduïts a Jaume Pérez Montaner, *Contra el nacionalisme...*, *op. cit.*, pp. 269-271 i 274-279.
 52. Joan Fuster, *Punts de meditació...*, *op. cit.*, p. 52, *De viva veu...*, *op. cit.*, pp. 60, 69, 124-125 i *Contra Unamuno...*, *op. cit.*, p. 50. Vegeu també Miquel Alberola i Vicent Martí, *Fuster sabàtic...*, *op. cit.*, p. 57; Francesc Pérez Moragón, «Pròleg...», art. cit., p. 2; Justo Serna i Encarnación García Monerri, *Joan Fuster...*, *op. cit.*, pp. 11-12; Vicent Ventura, «Fuster, l'home polític», en *Homenatge a Joan Fuster...*, *op. cit.*, p. 15.
 53. Cit. a Josep Iborra, *Fuster portàtil...*, *op. cit.*, p. 43; vegeu també Vicent Ventura, «Fuster...», art. cit., pp. 19-20.
 54. Toni Mollà, *Joan Fuster...*, *op. cit.*, pp. 57-58.
 55. Joan Fuster, *De viva veu...*, *op. cit.*, p. 125.
 56. Joan Fuster, *Un país sense política*, Alzira, Bromera, 1995, p. 23.

57. Josep Iborra, «Joan Fuster, política i pedagogia»..., art. cit., p. 40.
58. Justo Serna i Encarnación García Monerri, *Joan Fuster...*, op. cit., pp. 83, 161; Vicent Salvador, *Fuster o l'estratègia del centaure...*, op. cit., p. 14.
59. Per exemple en Joan Fuster, *Obres completes VII: Llengua, literatura, història 2*, Barcelona, Edicions 62, 1994, pp. 278-293 i *Pamflets polítics*, Barcelona, Empúries, 1985, pp. 92-93.
60. Joan Fuster, *Obres completes III: Viatge pel País Valencià*, Barcelona, Edicions 62, 1971, pp. 9-10.
61. Emili Giralt i Raventós, «Entorn del 'Nacionalisme' de Joan Fuster», en *Homenatge a Joan Fuster...*, op. cit., pp. 25-26; Joan Francesc Mira, «Sobre Joan Fuster, el país i la política», en Joan Fuster, *Un país sense política...*, op. cit., pp. 7-19; Joaquim Molas, «Joan Fuster, escriptor d'idees...», op. cit., p. 53 i «Pròleg»..., op. cit., pp. 10-11; Francesc Pérez Moragón, «Pròleg»..., op. cit., pp. 6-7 i «Sobre els estudis d'història cultural»..., op. cit., pp. 115-116; Antoni Riera, *Rellegir Fuster...*, op. cit., p. 87 i *Joan Fuster: Literatura d'idees...*, op. cit., pp. 30 i ss.; Justo Serna i Encarnación García Monerri, *Joan Fuster...*, op. cit., p. 26; Vicent Ventura, «Lliçons d'irritació», en Joan Fuster, *Notes d'un desficiós*, València, Almudín, 1980, p. 8.
62. Francesc Pérez Moragón, «Pròleg»..., op. cit., pp. 5-11 i «Sobre els estudis d'història cultural»..., op. cit., pp. 111-121.
63. Doménech Marzà, «Introducció»..., op. cit., p. 20; Jaume Pérez Montaner, «Joan Fuster: l'home i la seva obra», en *Joan Fuster en els seus millors escrits...*, art. cit., p. 14; Francesc Pérez Moragón, «Pròleg»..., art. cit., p. 8 i «Sobre els estudis d'història cultural»..., art. cit., pp. 111-121; Antoni Riera, *Rellegir Fuster...*, op. cit., p. 120; Vicent Salvador, *Fuster o l'estratègia del centaure...*, op. cit., pp. 36, 73, 78, 80; Antoni Seva, «Joan Fuster, assagista»..., art. cit., p. 51.
64. Vicent Ventura, «Lliçons d'irritació»..., art. cit., pp. 5-6; Vegeu també Lola Badia, «Presentació de Joan Fuster...», art. cit., p. 14; Joaquim Molas, «Pròleg»..., op. cit., p. 11. Hi ha, no obstant això, un nodrit elenc de personalitats acadèmiques i de la cultura catalana vinculades a l'esforç de Fuster en els seus estudis erudits. Vegeu Francesc Pérez Moragón, «Pròleg»..., op. cit., p. 5.
65. Cit. en Francesc Blay i Meseguer et al., *Joan Fuster des de Sueca...*, op. cit., p. 54. Vegeu també Joan Fuster, *Obres completes IV...*, op. cit., pp. 5-6; Antoni Riera, *Rellegir Fuster...*, op. cit., pp. 127-128. *Rebeldes y heterodoxos*, versió en castellà d'*Heretgies, revoltes i sermons*, inclou tot l'aparat bibliogràfic utilitzat per Fuster, cosa que contradiu l'afirmació de l'assagista sobre el «defecte». Vegeu Francesc Pérez Moragón, «Pròleg»..., op. cit., p. 8. Vegeu també Justo Serna i Encarnación García Monerri, *Joan Fuster...*, op. cit., pp. 38-39.
66. Vicent Ventura, «Lliçons d'irritació»..., op. cit., p. 8. Vegeu també Joaquim Molas, «Pròleg»..., op. cit., pp. 10-11 i Justo Serna i Encarnación García Monerri, *Joan Fuster...*, op. cit., p. 26.
67. Josep Ballester i Antoni Furió, *Joan Fuster...*, op. cit., p. 16; Josep Ballester, *Joan Fuster. Indagacions i astúcies...*, op. cit., p. 20; Joaquim Molas, «Joan Fuster, escriptor d'idees...», op. cit., p. 56. A més de *Verbo* i les publicacions de l'exili, Fuster publicà els seus assaigs en *Destino* (1957-1973), *Serra d'Or* (1959-1983) i *El Correo Catalán* (1961-1972), però també en *Las Provincias*, el suplement *Valencia* del diari *Levante*, *Jornada*, *Tele/eXprés*, *La Vanguardia*, *ABC*, *El Temps*, *Cuadernos para el Diálogo* i *El País*, etc.
68. Joan Fuster, *Obres completes IV...*, op. cit., pp. 5-6.
69. Joan Fuster, *De viva veu...*, op. cit., pp. 116, 157, 328; Carme Arnau, «Pròleg»..., op. cit., p. 8; Josep Iborra, *Fuster portàtil...*, op. cit., pp. 11-13, 278 i «Pròleg», en Joan Fuster, *Breviari cívic*, Barcelona, Edicions 62, 2001, p. 11; Jaume Pérez Montaner, «Joan Fuster: l'home i la seva obra»..., op. cit., p. 15; Joan Francesc Mira, «Sobre Joan Fuster...», art. cit., p. 7; Francesc Michavila i Pitarch, «Presentació», *Joan Fuster: Estudis d'història cultural...*, op. cit., s. p.
70. Joan Fuster, *De viva veu...*, op. cit., pp. 101-102.
71. Joaquim Molas, «Pròleg»..., op. cit., p. 12.
72. Juan M. Ribera Llopis, «Arqueologia i lectures castellanques o carpetovetòniques de Joan Fuster», en *Joan Fuster, vicis de la lectura...*, op. cit., p. 125.
73. Francesc Blay i Meseguer et al., *Joan Fuster des de Sueca...*, op. cit., p. 44; Vicent Salvador, *Fuster o l'estratègia del centaure...*, op. cit., p. 19.
74. Jaume Pérez Montaner, *Contra el nacionalisme...*, op. cit., p. 17.